

Азарка Вольга Уладзіміраўна, Васілеўская Алена Станіславаўна
УА “Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка”,
Мінск, Рэспубліка Беларусь

НАВУЧАННЕ ГРАМАЦЕ: ГІСТОРЫЯ, ЗАХАВАННЯ Ў СЛОВАХ

Мова і культура любога народа цесна звязаны паміж сабой і знаходзяцца ў непарыўным узаемадзеянні. Па сутнасці, мова з’яўляецца адначасова і прадуктам культуры і формай яе існавання. Менавіта ў мове (перш за ўсё ў словах) адлюстравана нацыянальна-культурная ментальнасць яе носбітаў. Працэс навучання грамаце ў розных краінах мае сваю спецыфіку, што знаходзіць адлюстраванне ва ўжыванні такіх лексічных адзінак, як *грамата, пісьменнасць, літара, алфавіт, азбука, буквар*.

Слова *грамата* паходзіць ад грэчаскага слова *γράμματα*, якое мела значэнне ‘чытанне і пісьмо’ [2], ‘літара, пісьмёны’ [7]. Семантыка гэтага слова развівалася ў розных напрамках: у беларускай мове, як і ў рускай, яно выкарыстоўваецца са значэннямі: 1) уменне чытаць і пісаць; пачатковыя звесткі з якой-н. галіны ведаў; 2) афіцыйны дакумент, якім узнагароджваюць за пэўныя поспехі; 3) *уст.* пісьмо, пасланне [3; 5]. У шэрагу моў гэта грэчаская лексема набыла хоць і блізкія, але іншыя значэнні: у літоўскай – *grōmata* ‘пісьмо’, у латышскай – *grāmata* ‘кніга’, у эстонскай – *raamat* ‘кніга’, у фінскай – *raamattu* ‘біблія’, ‘святое пісанне’. У польскай і сербскай мовах словы *gramota* і *грамата* называюць тэксты, напісаныя на Русі, і ўспрымаюцца як устарэлыя.

Для абазначэння чалавека, які ўмее чытаць і пісаць (значыць, валодае *граматай*), у славянскіх мовах замацаваліся лексемы з двума рознымі каранямі: адзін карань назіраем у рускай (*грамотный*), украінскай (*грамотний*), балгарскай (*грамотен*), славацкай (*gramotný*), чэшскай (*gramotnost*) мовах, а другі – у мовах баснійскай і славенскай (*pismen*), македонскай і сербскай (*писмен*), польскай (*piśmienny*). У беларускай мове зафіксавана паралельнае функцыянаванне лексем *грамотны* і *пісьменны* [5], што, верагодна, можна растлумачыць уплывам дзвюх моў – польскай і рускай. Важна адзначыць, што лексемы і з адным, і з другім каранем пашыраюць сваё значэнне: *руск. грамотный* – ‘обладающий необходимыми знаниями, сведениями в какой-л. области; знающий’ [3]; *бел.*

граматны, пісьменны – ‘які мае неабходныя веды, звесткі ў якой-н. галіне’ [5], серб. *писмен* ‘који поседује потребно знање и искуство у чему’ [4].

Чытанне і пісьмо на працягу многіх стагоддзяў прызнаюцца базавымі ўменнямі адукаванага чалавека. Яшчэ ў эпоху сярэднявечча для абазначэння чалавека пісьменнага, які валодае кніжнай латынню, выкарыстоўвалі выраз *homo litteratus*. Паходжанне слова *litteratus* даследчыкі звязваюць з лексмай *littera* (бел. *літара*) [6, с. 7]. Дарэчы, у сучаснай італьянскай мове слова *lettero* ўжываецца як сінонім слова *пісьменнік* (параўн. *літаратар*), а для перакладу слова *граматны* слоўнікі прапануюць адпаведнік, які мае значэнне ‘адукаваны’.

Такім чынам, каб называцца чалавекам пісьменным, неабходна засвоіць сістэму графічных знакаў, якімі на пісьме абазначаюцца гукі мовы. У большасці славянскіх моў назва гэтых графічных знакаў цесна звязана з дзеясловам *пісаць*: у балгарскай і македонскай мовах ужываюцца лексемы *писмото*, у сербскай – *писмо*, у баснійскай, славенскай, харвацкай – *писмо*. Аднакарэннае слова *пісьмёны* занатавана і ў лексікаграфічных даведніках беларускай мовы са значэннем ‘пісьмовыя знакі, літары, пераважна старажытныя’ [5].

У сучаснай беларускай мове для абазначэння сродку графічнай перадачы гуча ўжываецца слова *літара*. Лексема запазычана з польскай мовы (*litera*), у якую ў сваю чаргу яна прыйшла з лацінскай – *littera* [2]. Паколькі ў сярэднявеччы лацінская мова была мовай навукі, то лацінская назва замацавалася і ў іншых еўрапейскіх мовах: у англійскай – *letter*, у італьянскай – *la lettera*, французскай – *la lettre*. Як адзначае этымалагічны слоўнік польскай мовы, лацінская лексема паходзіць ад грэчаскага слова *difthera* ‘знятая скура’, ‘пергамін’ [9]. Такім чынам, паводле паходжанне слова *літара* таксама цесна звязана з пісьмом, а дакладней з матэрыялам, які выкарыстоўваўся для пісьма. Тую ж сувязь прасочваем і ў этымалогіі слова *буква*, якое выкарыстоўваецца ў рускай і ўкраінскай мовах. Лексема паходзіць са стараславянскай мовы, у якую, як мяркуюць даследчыкі, яна прыйшла са старажытнагерманскай мовы [7; 8]. Гоцкае слова *boka* мела два значэнні – ‘дрэва бук’ і ‘пісьмёны, якія наносіліся на букавыя дошкі’. Хутчэй за ўсё сувязь літары і дрэва абумоўлена ўжываннем рунаў.

Пачынальнай большасці сучасных графічных сістэм лічыцца фінікійская пісьменнасць, якая ўзнікла каля XIII ст. да н.э. У XI ст. да н.э. фінікійскае гуча-

літарнае пісьмо было запазычана грэкамі, а пазней распаўсюдзілася па краінах, якія ўспрынялі візантыйскую культуру як эталон. Невыпадкова практычна ва ўсіх індаеўрапейскіх мовах слова, якое абазначае сукупнасць літар пэўнай пісьменнасці, з'яўляецца або запазычаннем з грэчаскай мовы або калькай з яе. Так, запазычанні з грэчаскай мовы замацаваліся ў рускай мове **алфавит**, беларускай – **алфавіт**, польскай – **alfabet**, сербскай – **алфабет**. Аднак у гэтых мовах ужываюцца і ўласныя лексемы, утвораныя па мадэлі грэчаскай мовы (**αλφάβητο** паходзіць ад назвы першых дзвюх літар грэчаскай графічнай сістэмы): у рускай і беларускай мовах – **азбука**, у польскай – **abecadło**, у сербскай – **азбука** і **абецеда**. Наяўнасць дзвюх лексем у сербскай мове звязана з тым, што носьбіты мовы выкарыстоўваюць дзве графічныя сістэмы – лацінскую і кірылічную: слова **азбука** ўжываецца для абазначэння знакаў кірыліцы, слова **абецеда** – лацінкі [4]. Спробы падобнага размежавання можна назіраць і ў рускай мове: так, у тлумачальным слоўніку Т. Ф. Яфрэмавай адрозніваюцца значэнні слоў **алфавит** 'установленный порядок букв, используемых в системе письма, характерного для определенного языка' і **азбука** 'совокупность букв, используемых в системе письма, построенного на основе славянских букв' [3].

У іншых індаеўрапейскіх мовах ужываецца, як правіла, адно слова: у італьянскай мове – **alfabeto**, у англійскай, нямецкай і французскай – **alphabet**.

Паколькі веданне літар з'яўляецца асновай пісьменнасці, то невыпадкова лексемы, якія называюць сукупнасць літар, пашырылі сваю семантыку. Так, у рускай мове слова **азбука** набыло пераноснае значэнне 'основные, простейшие начала какой-н. науки, дела' [3], у беларускай мове 'прасцейшыя палажэнні якой-н. навукі, справы; аснова чаго-н.' [5], у сербскай – 'основа, основна знања из нечега' [4]. У большасці славянскіх моў пераноснае значэнне набыла толькі ўласна моўная лексема, у той час як у польскай мове з пераносным значэннем ужываюцца абодва словы: **alfabet** 'podstawowe zasady czegoś lub podstawowe informacje o czymś' (асноўныя правілы чаго-н або асноўная інфармацыя пра што-н.), **abecadło** 'elementarne wiadomości z jakiejś dziedziny' (элементарныя веды з якой-н. галіны) [11]. Падобнае пераноснае значэнне мае слова **алфавіт** і ў італьянскай мове: **alfabeto** 'complesso di nozioni elementari, rudimenti' (комплекс элементарных ведаў, пачатак) [10].

У рускай і беларускай мовах слова *азбука* ўжываецца яшчэ з адным значэннем – ‘тое ж, што і *буквар*’, г.зн ‘кніга для першапачатковага навучання грамаце’ [3; 5]. Прызначэнне сучасных азбук – дапамагчы запомніць выявы літар і іх гукавое значэнне. Азбукі ўяўляюць сабой размешчаныя ў алфавітным парадку літары, да якіх падабраныя малюнкi, словы, вершы. Буквар – гэта падручнік, па якім вучацца чытаць, таму парадак размяшчэння літар залежыць ад метадычных поглядаў аўтара. У букварах змешчаны практыкаванні, якія скіраваны на выпрацоўку навыкаў правільнага чытання, развіццё маўлення і логікі.

Першы на ўсходнеславянскіх землях падручнік “для скорого младенческого научения” надрукаваў у 1574 г. у Львове Іван Фёдараў. Паколькі тытульнага ліста ў гэтым выданні няма, то нельга вызначыць, як яго правільна называць – азбука ці буквар, тым больш, што падобныя падручнікі, выдадзеныя ў XVI–XVII стст., часта мелі мудрагелістыя назвы – “Начало учения детем, хотящим разумети писание...”, “Наука ку читанию и розумению писма словенского”. Аднак у прадмове да астрожскага выдання 1578 г. Іван Фёдараў называе сваю кнігу па-грэчаску “Альфа вита”, а па-руску “Аз боуки”.

У кнігах Івана Фёдарава прыведзены прамы і адваротны літарныя рады, а таксама змешаны літарны рад, некалькі старонак змяшчаюць двухлітарныя і трохлітарныя склады. Матэрыял, пададзены ў кнізе, дазваляў практычным шляхам засвоіць асноўныя марфалагічныя формы, перш за ўсё спражэнне дзесловаў, сістэму надрадковых знакаў “просодий”, сістэму скарачэння слоў пад цітламі. У якасці першага звязнага тэксту для чытання ў “Азбуку” ўключаны азбучны акраверш. Другая частка падручніка ўяўляла сабой своеасаблівую хрэстаматыю з малітваў, вытрымак з часаслова, павучанняў. Непасрэдна ж слова “Азбука” ўказана на тытульным лісце дапаможніка, які быў выдадзены ў 1596 г. у Віленскай друкарні.

Першая ў свеце кніга з назвай “Букварь языка славенска, пісаній чтенія учітіся хотящим в полезное руковоженіе” была выдадзена ў 1618 г. у друкарні Святадухавага брацтва ў Еўі. Алфавіт размешчаны пад рубрыкай “Буква алі пімена”, літары пададзены ў прамым і адваротным парадку, прыведзены склады. Другая частка “Буквара” змяшчае граматычны матэрыял. Як і ў іншых вучэбных кнігах таго часу, тут размешчаны тэксты з Бібліі, малітвы [1, с. 69].

Слова *буквар* існуе ў сучасных беларускай, рускай і сербскай мовах. Этымалогія назвы канчаткова не высветлена. Ёсць дзве версіі паходжання гэтага слова – ад назваў літар стараславянскага алфавіта “буки” і “ведзі” (што мала верагодна) і ад слова *буква*.

У польскай мове падручнік для пачатковай навукі чытання і пісьма называецца *elementarz* (выразная сувязь з лацінскім *elementarius* ‘асноўны’). Пад уплывам польскай мовы першыя падручнікі для навучання грамаце, якія ўбачылі свет у пачатку ХХ ст. у выдавецтве “Загляне сонца і ў наша ваконца”, мелі назву *лемантар* – “Biełaruski lementar abo pierszaja nawuka czytańnia” / “Беларускі лемэнтар або першая навука чытаньня”.

Слова, якое абазначае кнігу для чытання, існуе далёка не ва ўсіх мовах свету. У італьянцаў, напрыклад, такая кніга існуе і называецца *abecedario* (ад назваў трох першых літар італьянскага алфавіта) [11]. А вось у англійскай мове адпаведніка гэтаму слову няма. Перакладныя слоўнікі падаюць да лексемы *буквар* слова *primer*, якое значна адрозніваецца сваім значэннем ад беларускага слова: ‘a small book containing basic facts about a subject, used especially when you are beginning to learn about that subject’ (‘невялікая кніга, якая змяшчае асноўныя факты пра прадмет, выкарыстоўваецца, калі вы пачынаеце вивучаць гэты прадмет’). Магчыма, калі прааналізаваць сістэму навучання пісьму і чытання ў розных краінах, можна будзе знайсці адказ на пытанне, чым абумоўлена наяўнасць безэквівалентнай лексікі ў гэтай тэматычнай групе.

Такім чынам, праведзены аналіз лексем *грамата, пісьменнасць, літара, алфавіт, азбука, буквар* і іх адпаведнікаў у розных мовах дае магчымасць убачыць цесную сувязь паміж паходжаннем і ўжываннем слоў і асаблівасцямі гістарычнага і культурнага развіцця таго ці іншага народа.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Батвіннік, М. Азбука на ўсе часы / М. Батвіннік. – Мінск : Бел. навука, 2003. – 288 с.
2. Булыка, А. М. Слоўнік іншамоўных слоў : у 2 т. / А. М. Булыка. – Мінск : БелЭН, 1999. – 2 т.
3. Ефремова, Т. Ф. Современный толковый словарь русского языка : в 3 т. / Т. Ф. Ефремова. — М. : АСТ, Астрель, Харвест, 2006. – 3 т.

4. Речник српскохорватског књижевног језика / [уређивачки одбор Михаило Стевановић и др.]. – [2. фототипско изд.]. – Нови Сад : Матица српска, 1990. – 6 књ.

5. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. / Пад аг. рэд. К. К. Атраховіча (Кандрата Крапівы). – Мінск : БелСЭ, 1977-1984. – 5 т.

6. Успенский, Б. А. История русского литературного языка (XI – XVII вв.) / Б. А. Успенский. – 3-е изд., испр. и доп. – М. : Аспект Пресс, 2002. – 558 с.

7. Успенский, Л. В. Этимологический словарь школьника [Электронный ресурс] / Л. В. Успенский. – Режим доступа: <https://uspensky.lexicography.online>. – Дата доступа: 23.03.2018.

8. Фасмер, М. Этимологический онлайн-словарь русского языка [Электронный ресурс] / М. Фасмер. – Режим доступа: <https://vasmer.lexicography.online>. – Дата доступа: 23.03.2018.

9. Brückner, A. Słownik etymologiczny języka polskiego / A. Brückner. – Warszawa : Wiedza Powszechna, 1988. – 806 s.

10. Dizionario Italiano [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://dizionari.corriere.it/dizionario_italiano/index.shtml. – Дата доступа : 23.03.2018.

11. Słownik języka polskiego PWN [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://sjp.pwn.pl/> – Дата доступа : 23.03.2018.

Статья посвящена анализу слов, связанных с процессом обучения грамоте: *грамота, буква, алфавит, азбука, букварь*. Сравниваются эквиваленты этих лексем в разных – славянских и неславянских – языках. Авторы обращают внимание на взаимосвязь между этимологией и употреблением слов в языке и историей народа и его культурными традициями.

The article is devoted to the analysis of words related to the process of teaching literacy: *literacy, letter, alphabet, ABC book, spelling book*. Equivalents of these lexemes in different Slavic and non-Slavic languages are compared. The authors draw attention to the relationship between the etymology and the use of words in the language and the history of the nation and its cultural traditions.